

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása: kibékülés, elvtársi viszony, konfrontálódás*

A patinás brit könyvkiadó vállalat, a Routledge gondozásában 2011-ben jelent meg Svetozar Rajak új monográfiája, amelyben a szovjet–jugoszláv kapcsolatokat vizsgálja az 1953–1957 közti időszakban. Rajak a neves *London School of Economics* egyetem Egyetemes Történeti Tanszékén (*Department of International History*) a Balkán, Kelet-Európa és a hidegháború összefüggéseit kutatja, és egyik vezetője az egyetem nemzetközi kapcsolatokkal, diplomáciával és stratégiai tanulmányokkal foglalkozó kutatócsoportjának (*Centre for International Affairs, Diplomacy and Strategy, LSE IDEAS*). A kutatócsoportba integrálva külön hidegháborús program (*LSE IDEAS Cold War Studies*) is működik, amely napjainkra vezető brit műhelyé nőtte ki magát, és nemzetközi mércével is elismert szakmai intézménynek számít. Oktatói tevékenysége mellett Rajak írásaiban a titói Jugoszlávia történelmének hidegháborús összefüggéseit vizsgálja. Angolul először ő publikálta az 1954-es Hruscsov–Tito-levelváltást, és több tanulmányában vizsgálta a szovjet–jugoszláv kapcsolatok és az 1956-os magyar forradalom összefüggéseit, Jugoszlávia szerepét az el nem kötelezett országok mozgalmának létrejöttében, vagy legutóbb a görög polgárháborúnak a szovjet–jugoszláv normalizálódásra gyakorolt hatását.¹ Jelen monográfiája a korábbi rész tanulmányok összefoglalásának, szintézisének is tekinthető.

Az egyszerű kék címlap (ezzel a kötet illeszkedik a kiadó hidegháborús monográfiákat felsorakoztató sorozatába) ellenére már a

* Svetozar RAJAK: *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War. Reconciliation, comradeship, confrontation, 1953–1957*. Routledge, London–New York, 2011.

¹ The Tito–Khrushchev Correspondence, 1954. *Cold War International History Bulletin*, 2001/12–13. 315–324.; Jugoslovensko–sovjetski odnosi u 1956 i mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu. *Istorija 20. veka*, 2000/2. 83–98.; In search of a life outside the two blocs: Yugoslavia's road to non-alignment. In: Ljubodrag DIMIC (szerk.): *Great Powers and Small Countries in the Cold War, 1945–1955*. Filozofski fakultet, Beograd, 2005. 84–105.; The Cold War in the Balkans: From the Greek civil war to Soviet–Yugoslav normalization. In: Melyn P. LEFFLER–Odd Arne WESTAD (szerk.): *Cambridge History of the Cold War*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 198–220.

cím is sokatmondó. Jelzi: annak ellenére, hogy az utóbbi időkben a nemzetközi hidegháborús kutatások fókusza az 1970–1980-as évekre és a bipoláris világrend felbomlására helyeződött, az 1950-es évek eseményeinek vizsgálata még mindig kitüntetett szerepet játszik történetírásunkban, és kurrens témája a jelenkor-történeti vizsgálódásoknak. Amellett, hogy címválasztásával a szerző világosan kijelöli a témát (szovjet–jugoszláv kapcsolatok) és meghatározza annak időbeli kereteit (1953–1957), egy elméleti problémára, a hidegháború szakaszolására is ráirányítja az olvasó figyelmét. Rajak meghatározása szerint ez az időszak a hidegháború korai szakaszát jelenti, szemben azzal a nemzetközi és hazai szakirodalomban is általános állásponttal, miszerint a hidegháború első, klasszikus szakasza a Sztálin-korszak (1948–1953) volt. Az alcímben szereplő három fogalmat („kibékülés, elvtársi viszony és konfrontálódás”) pedig a szovjet–jugoszláv kapcsolatok három fázisának is tekinthetjük.

Az előszó szerint Rajak könyvének fő célja, hogy újból ráirányítsa a figyelmet a hidegháborús kutatások egyik fontos, ám a szerző meglátása szerint az utóbbi években méltánytalanul háttérbe szorult területére, a szovjet–jugoszláv mini-hidegháború vizsgálatára. Úgy véli, hogy a nemzetközi történetírás mind a mai napig csak az 1945 utáni jugoszláv történelem egyes szegmenseivel foglalkozott (elsősorban a konfliktus hátterében meghúzódó okokkal, illetve Jugoszlávia felbomlásával, a délszláv háborúkkal), valamint országspecifikus jelenségeit (a szovjet–jugoszláv konfliktusnak a görög polgárháborúra gyakorolt hatását vagy Jugoszlávia 1956-os szerepét) kutatta. Könyvét ebből a szempontból – jogosan – hiánypótló munkának tekinti, amivel, úgy vélem, egyetérthetünk. Helyesen állapítja meg azt is, hogy Moszkva és Belgrád kapcsolatának jellege, annak gyakori változásai nagy hatást gyakoroltak a fenti időszak hidegháborús dinamikájára (4.). Állítását négy tézisponttal támasztja alá. Eszerint Sztálin halálát (1953) követően 1) a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulása jelentősen befolyásolta a desztalinizáció kezdetét és folyamatát; 2) aláásta a szocialista tábor sztálini típusú egységét; 3) nagymértékben kihatott a nemzetközi kommunista mozgalom hatalmi dinamikájára; valamint 4) lehetővé tette, hogy az el nem kötelezett

országok mozgalmának életre hívásával Tito globális alternatívát kínáljon a hidegháború bipoláris rendszerében. Ezeket a megállapításait – kronologikus megközelítést alkalmazva, a szovjet–jugoszláv normalizálódási folyamatba ágyazva – őt, megközelítőleg azonos terjedelmű fejezetben fejt ki.

Az első, *Nyitány (Overtures)* címet viselő fejezetben röviden felvázolja a jugoszláv „eretnekség” geneziséét és hatását a jugoszláv társadalom kulturális és intellektuális életére. Habár az 1948–1953 közti szovjet–jugoszláv konfliktus okait már eddig is sokan vizsgálták, a konfliktus főbb állomásai pedig viszonylag jól ismeretek mind a hazai, mind a nemzetközi történetírásban, újszerű az a magyarázat, ahogyan Rajak a konfliktus okait már az előszóban elemzi. Érvei nem egészen győzték meg a recenzenst arról, hogy Belgrád és Moszkva ellentétében sem a formálódó balkáni föderációs tervek nem játszottak szerepet, sem Tito azon elképzelése, hogy egy esetleges görög támadást megelőzendő, csapatokat küld Dél-Albániába. A *London School of Economics* történésze szerint a konfliktus háttérében pusztán hatalmi okok húzódtak meg: az éleződő hidegháborús konfliktusban Sztálin monolit kommunista táborát kívánt létrehozni. Meglátását elsősorban azzal támasztja alá, hogy Tito Moszkvába rendélése időben egybeesett a puccs-szerű prágai kommunista hatalomátvétellel (1948. február). Mind az előszóban, mind az első fejezetben Rajak újfent elveti azt az egyébként valóban tévesen rögzült képet, hogy Tito nemzeti kommunizmusa okozta volna a konfliktust, és hangsúlyozza, hogy a „jugoszláv különút” a konfliktus egyik nem várt következménye lett. A szerző azzal érvel, hogy a nehezen megszerzett függetlenséget Tito, érthető módon, nem kívánta feláldozni. Azt, hogy a Sztálin halálát követő szovjet közeledési kísérletekre csak jó félév-re rá adott érdemi választ, a jugoszláv vezető érthető gyanakvása mellett – Rajak meglátása szerint – Jugoszlávia 1952. novemberi nemzetbiztonsági válsága is magyarázza. Az akkor Belgrádban megrendezett amerikai–brit–francia–jugoszláv tárgyalások kudarca után Tito Görögországon és Törökországon keresztül kívánta Jugoszláviát hozzákötni a nyugati védelmi rendszerhez. Ennek megfelelően 1953 márciusától egyfajta duális külpolitikai stratégiát dolgozott ki: a Nyugat felé tovább sürgette a katonai integrá-

ciót, a Szovjetunió felé pedig a kivárás álláspontjára helyezkedett. A jugoszláv nézetben a változást az okozta, hogy az 1953. október 8-án, a trieszti kérdésben kiadott amerikai nyilatkozat nem tartalmazott olyan biztosítékot, miszerint az Egyesült Államok garantálta volna a végleges rendezést. Emiatt Jugoszlávia a háborús konfliktus szélére sodródott Olaszországgal, a NATO tagjával. Ennek hatására erősödött fel az a szerb származású történész szerint a jugoszláv külpolitikában már 1948-tól meglévő álláspont, hogy mindkét szuperhatalmi tömbtől egyenlő távolságot kell tartani, és ekkor kezdtek óvatosan, de pozitívan reagálni Hruscsov megkeresésére. Tito azonban nem gondolkodott 180 fokos fordulatban, hangsúlyozza Rajak. A szovjetekhez csak annyiban volt hajlandó közeledni, amennyiben az segítette a fenti cél elérését.

A szovjet–jugoszláv kapcsolatok belső dinamikáját jugoszláv oldalról nézve 1953 novembere és 1955 márciusa között is a Balkán-paktum–Trieszt–amerikai gazdasági segélyezés hármasa határozta meg. Erről a második, *Normalizálódás (Normalization)* címet viselő fejezet szól. Miután 1954 októberében sikerült rendezni a trieszti kérdést (*londoni memorandum*), Bledben Jugoszlávia, Görögország és Törökország katonai együttműködési egyezményt írt alá. Ezáltal Tito ismét biztonságban érezte magát egy esetleges szovjet katonai támadással szemben. Az amerikai gazdasági segéllyel belpolitikai szempontból is megerősödve került ki, hiszen sikerült javítani a lakosság élelmiszer-ellátását. A jugoszlávok tehát nagyobb önbizalommal és pozitívabban reagálhattak Hruscsov közeledési szándékaira. Kihasználva a növekvő manőverezési teret, a jugoszláv államfő gyakorlatilag saját céljainak megfelelően játszotta ki a szovjet és az amerikai kártyát a trieszti kérdés rendezésében. A Szovjetunió felé közeledve az Egyesült Államokat zsarolta, míg a nyugati gazdasági és katonai együttműködéssel a Szovjetuniót kívánta rákényszeríteni arra, hogy minél látványosabban revideálja korábbi, jugoszlávellenes politikáját. Rajak azonban arra is ráirányítja az olvasó figyelmét, hogy Titóhoz hasonlóan Hruscsov is a saját céljainak megfelelően használta ki a közeledést. Ezáltal a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásának felgyorsulása, vagy éppen lassulása, az al-

kalmazott retorikai fordulatok hevéssége a Sztálin örökségén vívott szovjet hatalmi harc mindenkori „hőmérőjeként” funkcionált.

A két ország közötti „elvtársi jó kapcsolatokról” igazából csak 1955 márciusa és 1956 tavasza között beszélhetünk. Ezen rövid, egyévnyi időszak fejleményeit a harmadik fejezetben (*Comradeship*) ismerhetjük meg. Belgrádi „Canossa-járása” során Hruscsov nyíltan felvetette a pártkapcsolatok normalizálását, a jugoszlávok viszont továbbra sem voltak hajlandók feláldozni függetlenségüket és értékes nyugati kapcsolataikat. Azzal azonban, hogy napra pontosan hét évvel a Tájékoztató Iroda JKP-t elítélő határozata után (1955. június 28-án) bejelentették, hogy Tito elfogadja Hruscsov meghívását, és a Szovjetunióba fog látogatni, érdemben segítették a szovjet reformereket. Hruscsov ennek tudatában mert szembeszállni az SZKP KB 1955. július 4–12. között megrendezett plénumán Molotovval és a többi keményvonalas KB-taggal. Levéltári források alapján Rajak bizonyítottnak látja, hogy ezen az ülésen hangzott el először: a szovjet–jugoszláv konfliktusért Sztálint terheli a valódi felelősség. Sztálin bírálata pedig Rajak szerint nem jelent mást, mint hogy a desztalinizációs folyamat igazi kezdetét ez az ülés jelentette. Ekkor hangzott el szovjet vezetők szájából először az is, hogy a szocialista mozgalmon belül létezhetnek eltérő formák, ez pedig először jelentett kihívást a szovjet táboron belüli és a nemzetközi kommunista mozgalomban meglévő kapcsolatokra. Ebből a szempontból – érvel Rajak – Hruscsov titkos beszéde az SZKP XX. kongresszusán nem a desztalinizáció kezdetét, hanem a hatalmi harc végét jelentette. Bizonyos szempontból a szovjet–jugoszláv kapcsolatok normalizálódásának végét is előrevetítette, hiszen kijelölte azokat a kereket, ameddig a hruscsovi szovjet vezetés még hajlandó volt elmenni.

Habár Titót és a többi jugoszláv vezetőt naiv optimizmussal töltötte el a „titkos” beszéd híre, továbbá készek mutatkoztak arra, hogy újradefiniálják külpolitikai prioritásait és elvtársi kötelességükként segítsék a szovjet és kelet-európai reformer kommunistákat, arra továbbra sem voltak hajlandók, hogy szövetségre lépjenek és újfent betagozódjanak a szovjet táborba. Hruscsov igazi célja viszont éppen az volt, hogy Jugoszláviát valamilyen for-

mában visszaédesgesse a szovjet „lágerbe”. A szerző következetesen a többletjelentéssel rendelkező *lager* szót használja a *camp* helyett a szovjet célok érzékeltetésére. Az eltérő szovjet és jugoszláv célkitűzések pedig magukban hordozták az újabb ellentéteket. A konfrontálódás gyökereit, első megnyilvánulásait a negyedik fejezetből (*Contention*) ismerhetjük meg. A hagyományos történeti állásponttal szemben, jugoszláv és szovjet levéltári források alapján Rajak úgy látja, hogy Tito moszkvai látogatása (1956. június 2–23.) nem a jugoszláv vezető újabb megdicsőülését, hanem a konfrontáció újabb nyitányát jelentette. Habár a moszkvai nyilatkozat elismerte Jugoszláviát független és szocialista országgént, valamint újfent deklarálta, hogy több út vezet a szocializmus megvalósításához (aláásva ezzel a „szovjet tábor” koncepcióját), a deklaráció kiadásába a szovjetek végül csak azért mentek bele, mert nem akarták elszenvedni azt a nyilvánvaló diplomáciai kudarcot, hogy semmilyen közös nyilatkozatot nem sikerül kidolgozniuk a látogatás végére. A háttérben azonban heves viták zajlottak a Tájékoztató Iroda szerepéről, és Hruscsov többször is nyomást kívánt gyakorolni Titóra, hogy a jugoszlávok fogadják el a Szovjetunió ideológiai primátusát. Néhány héttel Tito látogatása után az SZKP KB titkos határozatában (1956. július 13.) pedig már antimarxistaként bélyegezték meg a jugoszláv pozíciót, olyannak, amely destruktív hatást fejt ki a szovjet tábor egységére.

A háttérben újra éleződő ellentétek, a kelet-európai térségért folytatott vetélkedés az 1956-os magyar forradalmat követően csapott át újabb nyílt konfrontációba. Habár az erről szóló utolsó fejezet (*Confrontation*) kicsit rövidebbre sikeredett, mégis több új kutatási eredménnyel szolgál. Miközben jól ismert a témával foglalkozó történészek előtt, hogy Tito pulai beszéde újabb vízválasztót jelentett a szovjet–jugoszláv bilaterális kapcsolatokban, Rajak arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar forradalmat leverő szovjet intervenció támogatásának megindoklásával Tito legalább annyira a Nyugatnak is üzent, mint a Szovjetuniónak. Sőt, jugoszláv levéltári források alapján úgy tűnik, Tito beszédének belpolitikai üzenete is volt. A lengyel- és magyarországi események a romló jugoszláv életszínvonal miatt komoly aggodalommal töltötték el a belgrádi vezetést. Alátámasztani látszik ezt az is, hogy a JKSZ KB

Végrehajtó Bizottságának ülésén (1956. november 6-án) a magyar kérdést leszámítva egyetlen napirendi pont szerepelt: az öt éves terven belüli prioritások módosítása a lakossági életszínvonal növelése céljából.

Habár a szerző könyvében a hangsúlyt a szovjet–jugoszláv kapcsolatok vizsgálatára helyezi, ezzel összefüggésben az el nem kötelezett országok mozgalmának kezdeteiről is árnyalt képet kapunk. Korábbi és újabb levéltári kutatásai alapján Svetozar Rajak úgy látja, hogy a mozgalom életre hívása szorosan összefüggött a jugoszláv vezetés útkeresésével és azon céljával, hogy ne ismétlődhessen meg újra 1948 tavaszának kettős kihívása. 1948. március 18–19-én ugyanis, a konfliktus eszkalálódásának részeként, a Szovjetunió kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából, március 20-án pedig az Egyesült Államok és Nagy-Britannia közös nyilatkozatban jelentette be, hogy Trieszt és az „A” zóna közigazgatását átadják Olaszországnak. A londoni történész szerint már ekkor célként fogalmazódott meg, hogy kerülni kell az ország teljes elszigetelődését, és nyitni kívántak a harmadik világ felé. Sőt, Rajak egyértelműen amellet érvel, hogy a jugoszláv külpolitika elsődleges prioritását, túlélési lehetőségét már 1948 tavaszán ez jelentette. Megállapítása önmagában is érdekes, hiszen mind a nemzetközi, mind a hazai történetírásban konszenzus alakult ki arról, hogy Tito a szovjet–jugoszláv konfliktus kezdeti szakaszában több esetben bizonyítani akarta, hogy „jó kommunista”. Úgy vélem, elég, ha itt csak a mezőgazdaság kollektivizálásának átmeneti felgyorsítására utalok. Ahhoz azonban, hogy az elvi elhatározás a gyakorlatban is megvalósulhasson, Rajak szerint külső tényezőre, Sztálin halálára és az új szovjet vezetés közeledési kísérletére is szükség volt. A szovjet (vagy csatlós) katonai támadás veszélyének közvetlen elmúltával és a nyugati gazdasági segély biztosításával Tito a harmadik világ felé is nagyobb önbizalommal léphetett fel, egyben fel is használta Nehruval és Nasszerrel kialakított baráti kapcsolatait arra, hogy mind az amerikaiak, mind a szovjetek irányában tovább növelje manőverezési terét.

Habár Rajak munkája arányaiban, a részek egymáshoz való viszonyában jól tagolt, mégis úgy látom, hogy a szerző kissé rész-

letesebben is megvizsgálhatta volna, hogy a szovjet–jugoszláv normalizálódás miként hatott a gyakorlatban a szocialista tábor kohéziójára, az egyes országok belpolitikai fejleményeire. A magyar olvasó érdeklődését bizonyosan felkeltené, ha a jugoszláv politikai vezetés és a magyar reformkommunista erők kapcsolatáról is új információt olvashatna. Rajak azonban nem terjesztette ki vizsgálódásának időhatárát erre a kérdéskörre. A magyar historiográfia szempontjából is az újdonság erejével hatott ugyanakkor az, hogy a szovjet vezetés Mikojan 1956. július 21–22-i brioni látogatását igyekezett úgy is beállítani, hogy Rákosi lemondatása szovjet–jugoszláv közös lépés volt, Jugoszláviát pedig *de facto* megpróbálta visszakényszeríteni a szovjet táborba. Rajak kutatásainak köszönhetően azt is tudjuk, hogy a szovjet intervencióval kapcsolatos lengyel és indiai álláspontot alapjában határozták meg Tito erről vallott nézetei. Jugoszláv primer források alapján a londoni történész úgy véli: Titóék már a szovjet intervenció előtt Jugoszláviába szerették volna vinni a nagykövetségükre menekülő Nagy Imre-csoportot. Jugoszláv és szovjet levéltári iratok alapján teljesen bizonyítottnak látja azt is, hogy a jugoszláv vezetés végig nem tudott Nagy Imre elrablásának tervéről, ennek következtében pedig megkérdőjelezi Kádár 1956. decemberi állítását, miszerint a jugoszláv vezetést előre tájékoztatták volna.

A fenti rövid tartalmi ismertetés alapján Svetozar Rajak munkáját hagyományos diplomáciatörténeti vizsgálódásnak tekinthetjük. Úgy vélem azonban, hogy a könyv további olvasatokra is lehetőséget nyújt. A szerb származású történész nagy hangsúlyt helyez a konfliktus, a közeledés és az újbóli konfrontálódás ideológiai mozgatórugóira is. Meglátása szerint a szovjet–jugoszláv kapcsolatok 1948–1956 közötti évtizede arról is szól, hogy az ideológiai uniformitást hirdető birodalom perifériájának lázadása ideológiai eretnekséget eredményezett. A jugoszláv politikai és társadalmi rendszer metamorfózisa az első eltávolodást jelentette a kommunista mozgalom sztálini paradigmájától. A jugoszláv modell sikeressége hosszú távon kihívást jelentett Moszkva kelet-európai befolyási övezetének, ezáltal hozzájárult a szovjet kommunizmus dezintegrálódásához. Éppen e miatt a romboló hatás miatt sürgette a Szovjetunió, hogy Jugoszlávia térjen vissza a szo-

cialista táborba. Azzal, hogy Tito nem volt hajlandó saját tekintélyét alávetni a szovjet céloknak, Rajak meglátása szerint elkerülhetetlenné vált a kapcsolatok újbóli megromlása. (213–215.)

Az ideológiai okok mellett Rajak Tito és Hruscsov személyiségét, a normalizálódás folyamatában betöltött különleges szerepét is több helyütt kidomborítja munkájában. Meglátása szerint eltérő személyiségük (Hruscsov lényegében a sztálini Szovjetunió terméke, míg Tito az Osztrák–Magyar Monarchia légkörében szocializálódott) alapjaiban határozta meg a folyamat belső dinamikáját, és ez felelőssé is tehető a végső kudarcért. Szinte csodába illő együttműködésüket egyetlen tényező tette lehetővé: a „kommunizmusba vetett őszinte és megingathatatlan hitük”. (217.)

Svetozar Rajak munkája világosan felépített, jól tagolt, alapos történelmi munka. Az egyes fejezetekhez bőséges jegyzetapparátus tartozik, a monográfia végén válogatott irodalomjegyzéket találunk, valamint név- és tárgymutató segíti a visszakereshetőséget. A munka nagy erényének tartom, hogy a szerző a jugoszláv és a szovjet levéltárakban végzett alapkutatások alapján fogalmazta meg következtetéseit, s ezeket a főszövegben megfelelő kontextusba helyezve, bőséges idézetekkel alátámasztva, kritikai elemzés, összevetés formájában fejt ki. Munkája nem hiányozhat a témával foglalkozó kutatók polcáról, de egy esetleges magyar kiadás a szélesebb szakmai közönség és az érdeklődő olvasó érdeklődését is minden bizonnyal felkeltené.

Vukman Péter